

VÍZÖNTŐ KÜSZÖBÉN*

II.

Utnapistim és Gilgames

Utnapistim az özönvíz előtti, Gilgames az özönvíz utáni ember. Ennek nem mond ellent, hogy Kodolányi forrásai-val szemben közvetlenül a vízözön előtti időkhöz helyezi Gilgames gyermek- és ifjúkorát. Az antedatálás alkalmat teremt arra, hogy a regény cselekménye során szembesítse a két kor embertípusát.

A vízözön előtti ember még közelebb van az aranykori világ normáihoz, teljességében, egységében látja a világot. Hajlamos arra, hogy a mindennapi látványok mögött másvilági erők játékát, esetleg istenek kinyilatkoztatásait keresse. Számára a világ minden jelensége valami mögöttes tartalomra utalt. Ha esendőségében rokon is a vízözön utáni kor embereivel, mélyebb áhítattal imádkozik, lelke belső sugallataira hallgat. Mélyebb közösségben él a természettel. A vízözön előtti kor társadalma sok tekintetben mozdulatlan. Mindenki abban a környezetben él, melybe beleszületik, s „nemzedékek évezredekén át atyjuk mesteriségét folytatják”. A vízözön előtti ember sorsa, képessége mágikus jellegű volt, annak ellenére, hogy nem törekedett a mágikus hatalom általi befolyásra, s nem is csodaváró abban az értelemben, mint a vízözön utáni kor embere.

A vízözön utáni kor emberét Nannar gyermekének is nevezik a regényben. Az istenség közeledésével egy idő-

* Részletek egy hosszabb tanulmányból.

ben jelenik meg, s ekkor válik általánossá ez az embertípus. Nannar sugárzása befolyásolta jellemének, sorsának, világlátásának kialakulását. Ez az új ember újfajta világot teremt. A vízözön utáni kor emberének sorsa sokat veszített korábbi korszakok szellemiségéből, fontosabbak számára az anyagi mivoltukban is érzékelhető tartalmak, erősebb benne a birtoklási vágy, s ezért élete gyorsabb és mulandóbb.

A vízözön előtti és utáni kor emberének eltérő voltát testi különbözőség is jelzi. A vízözön előtti ember testét pikkelyek borítják, ujjaik között úszóhártyák vannak. Ezek a vízből való származás biológiai emlékei; a vízből eredeztetés pedig az emberi lét időtlen voltára utal. A vízözön utáni kor emberének külsejében a mai kor embere: csupasz, színei világosak. Ez az új, idegen testi jelenlét Nannar fenyegetésének különös izgalmakat keltő fényében jelezheti azt, hogy Nannar gyermeke már elveszítette származásának s egyben az öröklétnek tudatát.

Utnapistim és Gilgames eltérő jellegzetességének megrajzolására a *Gilgames-eposz* egy részlete is alkalmat teremt. Ígyl szól Gilgames Utnapistimhoz:

*Csakhogyan engem eleven mozgás tölt színültig és ki-kicsordul
pezsgó leve: küzdelmet áhít, harcot keres szívem szünetlen.
Te meg csak fekszel hátadon, mint heverésző pásztor, egész nap,
tétlenül magad elé bámulsz, – megveted a küzdők világát.¹*

Gilgames élni akarja az életét, hódítani, a dolgokat eleven mivoltukban kívánja megtapasztalni, alkotni, a dolgok rendjén változtatni akar. A tapasztalt világot nem hajlandó káprázatnak látni. Olyan korban fog élni, melyben katasztrófák pusztítanak a Földön, s a semmiből kell mindent újrateheríteni. Későbbi sorsa is előrevetül. Gilgamesnek jövendőve mondja Utnapistim: „Nagy utat fogsz megtenni, király leszel, várost építesz, fallal veszed körül, de szüntelen mellet-

ted ólálkodik a saját árnyékod, s nem tudsz szabadulni tőle. Nagy magasságokat és mélységeket jársz meg fiam, erős életed lesz, nagy életed, de merőben más..." Ezzel szemben Utnapistimot következőképpen jellemezte Kodolányi: „Utnapistim szokása szerint a kőperemen ült, mert szeretett a mélység fölött helyet foglalni, ahol érezte az ember esendő voltát, ég-föld között való lebegését, s messze beláthatta az alant elterülő, mélyen szunnyadó emberi világot..."

Utnapistim eredete a végtelenségig nyúlik vissza az időben, léte átéri a vízözön előtti emberiség korszakait. Az időtlen bölcs, Erech törvényhozója, aki az „egyedül helyes, igazságos, istennek tetsző rendet megalapította". Paradoxona: „Használd az értelmeket az értelem elűzésére..." Tanítása szerint Anu, a legfőbb istenség a tudományról és a hatalomról való önkéntes lemondást követeli meg. Lemondás, ez az, ami az embert az állattól megkülönbözteti. A „legnagyobb tudomány a tökéletes lemondás" elvének jegyében ítélt dolgokról, s válik tanítása ellenkezőjévé mindannak, amit az emberek általában helyesnek tartanak. Erre utalnak Titunak, az építő mérnöknek a szavai: „ködnek nézi, ami szilárd és szilárdnak, ami köd". „Az én hivatásom pedig – mondja önmagáról Utnapistim –, hogy elhaladjak a valóság megfoghatatlan, ingatag építményei között, s Anu szavát hallgassam, tolmácsoljam..."² Rá is érvényesek a Teremtés könyvének Noéről szóló sorai: „Noé igaz, tökéletes férfiú vala a vele egykorúak között. Istennel jár vala Noé."³ A külsőleg passzívnak tűnő, a jóga elvet idéző kozmikus harmóniában él. Utnapistim olyan szellemi megújulásnak az igényét közvetíti, melynek alapja az aranykori hagyomány, mely az időben visszafelé haladva egyre tisztábban ragyog.⁴ Látunk, s erre éppen látásának elvesztése utal. Kodolányi korábbi tanulmányai során Árpád-kori regénytrilógiájára készülve, de Várkonyi Nándor művében, a *Sziriat oszlopaiban* is találkozhatott egy az özönvízről szóló altáji mondával, melyben Ulgan isten meghagyta Namának, hogy építsen

egy bárkát. Nama azonban gyermekeivel építteti meg azt, mivel gyenge szemű volt. Mitológiákban a vakság a különleges mágikus erő bizonyossága lehet. A mitológiai gondolkodás számára az erős látás egyenlő a vaksággal. Utnapistim látásának gyengülése felidézi középső harmadik szemét is, mely az évezredek során mélyen behúzódott az agyába, s nem látott, csak érzett. A harmadik szem több nép mitológiájában, meséjében a belső, szellemi látásnak, a szellemi megvilágosodottságnak a szimbóluma. A mindennapi ember csak a dolgok eléje táruló képét látja, a bölcs ezt nem valóságnak, hanem káprázatnak fogja fel, mögöttes, örök tartalmakra figyel. Ezt fejezi ki Rilke híres aforizmája, miszerint „a tényektől nem látjuk a valóságot”.

Utnapistim sorsa átmenteni valamit az őskori, az özönvíz előtti ember kultúrájából. A regénybeli Urbán Utnapistim hajójának jellemzésével magáról Utnapistimról is szól: „Ez a hajó megcsúfolja az emberi értelmet, de az értelem nem tudja megcsúfolni őt.”

Gilgames nem lett Beavatott, mint Utnapistim. Nem léphetett be a Hetedik Házba, mert nem tudja a látott és tapasztalt dolgokat káprázatnak tekinteni, s így nem lehet beavatva az élet és halál végső titkaiba. A Hét Ház a létezés hét misztikus elvének felel meg, a hét, érték szerinti rangsorban egymás fölött elhelyezkedő síknak. A hét síkból több vagy kevesebb minden teremtményben megnyilatkozik. A személyiséget alkotó alsó négy sík teremtett és halandó. A *fizikai sík*ből ered mindaz, ami a természettudományok meghatározása szerint az anyag fogalmába tartozik. Az *éter sík*ből ered a pusztán vegetatív lét, az *asztrálsík*ba tartoznak az érzelmekre, az érzékekre ható jelenségek, a *mentálsík* pedig a gondolkodás síkja.⁵ A felső három sík a teremtő és maradandó elv. Ezeket nevezi a misztikus gondolkodás együttesen szellemnek. A *kauzál sík* az oka mindannak, ami a mulandó világban van, ezért nevezik az okok síkjának. Míg a mentálsík még az időn és téren

belül zajló spekulációk világához, az értelemnek a látszatvilághoz kötődő formális tevékenységéhez tartozik, s így nincs benne semmi örök, addig e szellemi síkból már az intuíció ered, az ihlet. (A magyar nyelvben is érzékelhető ez a különbségtétel: más a jelentése az *eszés* és más az *okos* jelzőnek.) A szellemi síkok olyan tartalmakat foglalnak magukba, melyek már túlmutatnak az emberi személyiségen. Ezt fejezi ki Urbán Utnapistim hajóját illető, fentebb idézett gondolata. Maga a hajó a tiszta szellemre utal, mely magasabb, több, mint az emberi értelem, időn és téren kívül áll, nem tapad hozzá semmi szükségszerűség, s független az anyagi világ törvényeitől. A két következő szellemi sík, az isteni *lélek síkja*, mely a közvetlen megismerés magasabb fokának, a bölcsességnek, az egyetemes szeretetnek princípiuma, és a legrejtettebb lényegünknek, a bennünk elrejtett isteni személynek, az *isteni szellemnek a síkja*. Ez az örökkévaló, a végtelenség birodalma, melyben egyé olvad kezdet és vég, melyben megnyilatkozik a jelzőtlen, a számtalan abszolút.

A Hetedik Ház az örökkévaló határtalanságra utal, melyben a végtelen szárai visszatérnek önmagukba, és a semmi egyenlővé lesz a mindennel. Gilgames még nem képes a tökéletes lemondásra, hogy a beavatás e fokát elérje. Benne a hetedik elv még csak mint lehetőség van jelen. És Gilgames éppen azért oly mélyen emberi, rendkívüli jelenség – figyelmeztetett Kodolányi –, mert éppen ezt az utolsó lépést nem tette meg.

Csűrös Miklós így jellemezte Kodolányi Gilgamesét: „Az előző fejlődési fokozat, a letűnő nagy kultúrából lép át az új világba, az ide is, oda is, vagy ide se, oda se tartozás, az átmenetiség gyötrelme és többlete ezért válhat jellemnek és sorsának (kisebbrendűségi érzésének, majd fölényeknek, Utnapistimtől rámért magányának, majd uralkodói meg nem értettségének) kulcsává.”⁶ Az átmenetiség pedig éppen azáltal válhatott többletté Gilgames sorsában, mert

nem tette meg az utolsó lépést, és csak az utolsó lépést nem tette meg.

Gilgames Utnapistim örökbefogadott fia. Akkor született, mikor Utnapistim Simetánnal, a csillagással elkezdte figyelni az égen a közeledő Nannart, így ő már Nannar gyermeke is, más mint a többi ember. Az idegenségével függ össze, hogy nem lehetett a vízözön előtti kor beavatótja, s ez meghatározza Utnapistimhoz való viszonyát. A kettejük mélyen eltérő alapállása válik nyilvánvalóvá akkor, mikor a varázstudomány alkalmazhatóságáról vitatkoznak. Gilgames a varázstudomány, a mahhu tudomány segítségével akarja felépíteni a Világtornyot. Utnapistim szerint ez megbontaná a világban az egymást egyensúlyban tartó hatalmak láncát. Voltaképp a vallás és a mágia eltérő jellegéről van itt szó.

A vallásban az érzék- és természetfelettiinek a megérését, az iránta megnyilvánuló alázatot látni. A vallás és a varázslás két ellentétes princípium. Karl Beth a vallás és a mágia közötti alapkülönbséget a lelki magatartásban fedezte fel.⁷ Kétféle módnak mondhatni, mellyel az ember a végtelen érzékfelettiével kapcsolatot teremt. Vagy birtokolni akarja az abszolútumot, ez a törekvés a varázslás, vagy pedig belátja, e végtelen nemcsak rokon vele, hanem egészen más is, felette álló, amitől sorsa függ. Ez a vallásos belátás az, amit Utnapistim a legnagyobb tudománynak, a lemondás tudományának nevez. Az emberi tehetetlenséget a mágia azzal csapja be – Beth szerint –, hogy az embert körülvevő jelenségeket a különleges erő illúziójával ruházza fel. Erre utal Utnapistim, mikor a valóság káprázat voltáról beszél. A vallás pedig, felismerve az emberi tehetetlenséget, átengedi magát a transzcendens erőknek. A vallás és a varázslás az emberi gondolkodásban a kezdektől fogva jelen van. Ez – Varga Zsigmond szerint – azt bizonyítja, hogy az emberi lélek bipolaritással bír, s e bipolaritás eredménye az érzék- és természetfeletti erőknek kettős

felfogása: az embert felmagasztaló mágia, s az embert végsőségének tudatára ráébresztő transzcendens előtti alázat. „Mivel azonban egy és ugyanazon lélek szükségszerű megnyilatkozási módja mind a kettő – mondta Varga –, a közös reagens elválaszthatatlanságában magyarázatát leli a vallásnak és a mágiának már a legkezdetibb fokon is észlelhető összefonódottsága...”⁸ Ha a vallásokban ott is a mágia, mint kísérő kifejezés, mint külső megnyilatkozási mód van jelen, mely szigorúan alárendeltetett a vallás magasabbrendűségének. Amikor a varázslás felett már kevéssé tud uralkodni a vallás, az emberi közösség, a társadalom eredendő válságba jut.

Nyilvánvaló a regénybeli analógia a mahhu tudomány és a 20. századi nagy, az évszázadok során kialakult társadalmi normákat megváltoztató technikai törekvések és találmányok között. Kodolányi felfogása szerint ugyanaz az igény hívja életre a modern kori felfedezéseket, a természettudományok fejlődését, mint a vízözön előtti kor mahhu tudományát, vagy a későbbi korok mágiáját. Mindkettő mögött ott az abszolútum fölötti uralkodás szándéka. „Legnagyobb lázadás a transzcendencia birtokolni akarása” – mondta Vatai László – akivel Kodolányi jó néhány fontos vonatkozásban egyetértett – *Dosztojevszkij A szubjektív életérzés filozófiája* című munkájában.⁹ A modern kori ember, az autonóm ember, a civilizáció világának embere magát állította lázadásában az élő Isten helyébe, s ezzel megbontotta a valóság harmóniáját. A bölcs pedig a változó világ rendjében nem akar kárt tenni. Gilgames kétségbeesik saját megkülönböztetett voltától, a magánytól, attól, hogy hiába van birtokában csodálatos képességeknek, végül is nem kezdhet velük semmit. Nem tudja elfogadni saját végsőségének tudatát. Ezért értetlenül fogadja Utnapistim tanácsát: „Várj. Ne azon töprengj, mit tégy hatalmaddal, hanem várd, mit tesz veled Anu.” Gilgames pedig éppen Utnapistimot tartja hitetlennek, amiért

nem hisz a világ dolgaiban, még a Világtoronyban sem. „Bár nagy bölcs, a világ dolgaihoz nem ért. Tulajdonképpen hitetlen.”

Gilgames magányos az étellel, a halállal, a hatalommal szemben, s majd később a hatalomban. Magányossága a kiválasztottság magányossága, s egyben személyisége kiteljesedésének lehetősége is. Ezt hangsúlyozza maga az eposz is, s ezt fejezik ki majd a *Vízözön*, és folytatása, az *Új ég, új föld* is. Az archaikus társadalmakban, melyben a társadalom szerkezete hierarchikus, a költészet, a mítosz az örök emberit az uralkodóban ábrázolja, kiben a legtöbb található az isteniből. Az uralkodói lét – mely a legközvetlenebbül tart kapcsolatot az égi hatalmakkal – teremti meg a lehetőséget az örök emberi kifejezésére.

A Világtorony

Majd mindegyik fejlettebb ókori kultúrában létrehoztak mesterséges halmokat, piramisokat, templomokat, melyek a világmindenség modelljeként váltak az archaikus kultuszok részévé. A toronynak, mint szimbólumnak többféle jelentése van. Ezek az archaikus építmények szintekből állanak, az egyes szintek a létezés különféle alacsonyabb és magasabb rendű síkjaira, a teremtés alapvető princípiumaira, illetve az ezeknek megfelelő kozmikus szférákra utalnak. Az ókori tornyok felfoghatók az eget és a földet összekötő világtengelyként. A közép- és dél-amerikai vagy a mezopotámiai piramisokon is fellelhető a kultuszok kapcsolata a csillagászzal. Egyrészt az építkezések szabályai-ban jelentős a csillagászati ismeretek befolyása, másrészt – mint a mezopotámiai zigguratok – egyszerre voltak templomok és csillagvizsgálók. Ezeket idézi a regényben Erech és Szurippak csillagtornya.

OLVADÁS, 1900-AS ÉVEK ELEJE

Ugyanakkor sok elbeszélésben a torony az égbe törő, az isteni hatalom ellen lázadó ember jelképeként szerepel. Ehhez, a Mózes első könyvében is szereplő Babiloni torony példázatához kapcsolódik a regénybeli Világtorony, melynek megépítését Lugallal szemben Utnapistim olyan yira ellenzi. Az aranykori normát képviselő Utnapistim szemében már maga a szent tornyok építése is az isteni törvényektől való eltávolodásra utal. Az erechi csillagtoronyról megállapítja, hogy szűkös ugyan a jelen igényeinek, de az ő ifjúkorában még ez sem volt. Abban az aranykori időben az ember tudta: „Anu benne van, s ő Anuban, megértette a szavát, s az Anu is az övét.”

Lugal törekvésében a civilizáció emberének, Vatai László kifejezését használva, az autonóm embernek az irányultságát akarta ábrázolni Kodolányi. Az autonóm ember egyszerre tagadja a transzcendenciát, s ugyanakkor lázadásával birtokolni akarja azt. „Aki birtokolja Istent, az a lázadásában magát állította az élő Isten helyébe” – írta Vatai fentebb említett művében. A regénybéli Utnapis-tim, mikor először kerül mélyebb vitába Lugallal, így szól: „Ezt mondja Anu: Elszakadt tőlem az emberi nem, értelmének gögijében, a változó valóságból akar örökkévalót építeni...” A közelgő kataklizma, Nannar fenyegetése és a Világtorony között a bűnös emberi magatartás teremt kapcsolatot, mely az isteni törvények megvalósulásának igényét csak addig vállalja, míg nem jár a hatalomról, a tudományról való önkéntes lemondással.

A Világtorony építésének gondolata az értelem törekvését jelenti az élet szintézisére. Lugal eszméje dogmatikus mivoltánál fogva élet feletti törvénnyé válik, s nem az általános törvényeknek megfelelően igazolja törvényes mivoltát, hanem szubjektív módon. „E mű középponti magva, csírája egy eszme volt – írta Kodolányi –, amely isteni sugallatból támadt, újabb és újabb eszméket, részletterveket bocsátott ki, azok megint újabbakat... Magát a magot, a csírárt, az alapeszmét ezúttal sem lehet józan értelemmel sem megérteni, sem megmagyarázni. Mint minden eszme, ez is úgy támadt magától, ősnemzés útján, mintegy kiszakadva a világ-egyetemből...” Lugal hibáját következőképpen határozta meg: „A baj az volt, hogy egyre inkább a Világtorony vált élete céljává, s nem az ok, amiért a Világtorony épült.” Egyre inkább valami földöntúli erő kényszerítette, hogy menjen tovább a megkezdett úton, de már egyre kevésbé jutott eszébe, miért indult el azon. „Egyetlen vad szenvedély kerítette hatalmába, mint zsugorit a gyújtás: minden embernek, állatnak, földdarabnak, kőnek, ásványnak, kenyérmorzsnak a Világtorony érdekében való felhasználása.”

Lugal ahhoz, hogy eszméje megvalósulhasson, korlátlan szabadságot követel magának, és még azt is, akihez a legszorosabb kötelékek fűzik, akit önmaga számára fontos „ellenzék”-ként kezelt, Utnapistimot is elbocsátja magától. A Világtorony eszméjének egyoldalúságából eredően Lugal szabadsága – akárcsak Robespierre-től Leninig az elmúlt pár száz év diktátorainak esetében – csak terrorral járhat együtt. A Világtorony nem az emberiséget szolgálja, hanem egyre inkább rabszolgaságba hajtja a birodalom alattvalóit.

A regényben Lugal csodálattal tekint a hangyák építményére, mint a Világtorony megtestesült hasonlatára, de Utnapistim figyelmezteti: azok az emberek, akik a Világtoronyban esetleg túlélnek a pusztulást, már nem azok az emberek lesznek, akik most építik azt. A hangya a diktátor eszméje által elképzelt, elvonatkoztatott ember. „Az eszme a megvalósulás pillanatában mindig általánosít. Az általánosított ember azonban majdnem azonos a semmivel, s így a halál közelében jár” – mondotta Vatai. A megvalósulás pillanata megtörik. Abból az időből, melyet Lugal a Világtorony megvalósulása idejének tart, felfakad a pusztulás. A hangya, az általánosított ember vagy a kozmikus törvényekből kiszakadt teremtmény, az autonóm ember, aki számára a transzcendencia valósága csak a pusztulás, a vízözön kataklizmájával válik nyilvánvalóvá. A Világtorony, a civilizációs Babiloni torony a valóságtól függetlenné váló eszmék szükségszerű csődjét szimbolizálja. Ezt Vatai az emberi értelem hármasszámú csődjének tartotta: „1. Az emberi értelem formális elv, mégis tartalmilag is meg akarja határozni a világot. 2. Az emberi értelem a rajta kívül levő világot tagadja, mégis birtokolni akarja azt. 3. Az emberi értelem véges, mégis a végtelenre tör.”

HORÁNYI KÁROLY

Jegyzetek

- 1 A *Gilgames-eposz*ból vett idézeteket Rákos Sándor fordításában közlöm.
- 2 Anu a sumer-babiloni hagyomány szerint maga a megszemélyesített menny, az „istenek királya”, aki a királyi jelvényekkel felruházva a Legfelsőbb Égben, „Anu egében” trónol, az istenek számára is alig megközelíthetően.
- 3 I. Móz. VI. 9. Károli ford.
- 4 Erről az időnkívüli hagyományról így szólt Kemény Katalin: „A hagyomány a mérték ismerete, amely szerint a dolgok az egyetemes Léteben részesülnek. A hagyomány tehát a hierarchia ismerete. A mérték neve szimbólum. A szimbólum (syn bolein) összehasonlítja a földön létezőt az abszolút létezővel. Megnevezvén a dolgot, pontosan kijelöli a helyét az érték- és létvilágban. A mérték helye a Létező sugarainak találkozása, az emberi személy – az a gyújtópont, ahol az emberi szabadság megnyílik – az apokalipszis, a lelepleződés, a felmagasztalás helye.” (Kemény Katalin: *Élők és holtak*. 1946. Újraközli: *Európai műhely*. Szerkesztette Hamvas Béla. Pannónia könyvek, 1990. 2. köt. 777. l.)
- 5 Az egyes síkok elnevezésénél és jellemzésénél Kennsbert Károly munkáját vettem alapul: *Misztika mint világnézet*. Kókai Lajos kiad., 1941.
- 6 Csűrös Miklós: *Regény a mítoszok határán*. Kodolányi János pályája 1945 után. *Literatura* 1975/2. 66.
- 7 K. Beth: *Religion und Magie*. 2. Auflage. Leipzig und Berlin, 1927.
- 8 Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet*. Debrecen, 1932. 2. köt. 61.
- 9 Vatai Lászlótól vett idézetek lelőhelye: V. L.: *Dosztojevszkij. A szubjektív életézés filozófiája*. Kálvin János Kiadó, 1992.